

بایست‌ها و نبایست‌ها دربارهٔ دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی

مهران افشاری

دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی. جلد پنجم: فردوسی ثانی - مسرور طالقانی. به سرپرستی اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳. ۸۶۰ ص. ۶۰۰۰۰۰ ریال.

از داد و وداد آن همه گفتند و نکردند
یارب چقدر فاصلهٔ دست و زبان است
ه. ۱. سایه

مجلد پنجم دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی که به اهتمام عالی‌ترین نهاد فرهنگی و ادبی کشور، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، و به سرپرستی مترجم توانا و دانشمند، جناب آقای اسماعیل سعادت، انتشار یافته است، نوید آن را می‌دهد که به یاری خدا به زودی با چاپ و نشر مجلد ششم، این دانشنامهٔ اختصاصی زبان و ادب فارسی به پایان خواهد رسید. اکنون که این کتاب سترگ در آستانهٔ انجام یافتن است، جای آن است که با دیدی نقادانه مروری بر آن شود و با بیان عیب‌ها، کمبودها و کاستی‌های آن در انتظار ویرایشی دیگر از آن بود که با معیارها و موازین دانشنامه‌نگاری یا دایره‌المعارف‌نویسی بیشتر منطبق باشد.

نخستین توقع از دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی این است که مدخل‌های آن متناسب با عنوان کتاب در حیطهٔ زبان و ادبیات فارسی باشد. سرپرست محترم دانشنامه در مقدمه‌ای که در آغاز مجلد اول کتاب نگاشته‌اند، مرقوم فرموده‌اند: «دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی که اکنون جلد اول آن منتشر می‌شود، دانشنامه‌ای است در شش جلد بیش و کم هفتصد و پنجاه صفحه‌ای، جامع مهم‌ترین اطلاعات ادبی فارسی، به صورت مقالاتی در موضوعات رجال و کتب ادبی، دستور زبان، اصطلاحات عرفانی و معانی و بیان و عروض و قافیه، قالب‌های شعری، سبک‌های ادبی، زبان‌های ایرانی، انواع

ادبیات، ادبیات پیش از اسلام، اسطوره‌های ایرانی، اعلام شاهنامهٔ فردوسی و دیگر اعلام، خاصه اعلام قرآن، ادبیات معاصر و احوال و آثار ایران‌شناسی که چه در داخل و چه در خارج، در حوزهٔ زبان و ادب فارسی تحقیق کرده‌اند؛ مخصوصاً ادبیات دورهٔ معاصر از موضوعاتی است که این دانشنامه به آن می‌پردازد» (دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی، ج ۱، ص شانزده - هفده). همان‌طور که یادآوری فرموده‌اند شماری بسیار از مقاله‌های این دانشنامه دربارهٔ ادبیات پیش از اسلام، کتاب‌های پهلوی و زبان‌های باستانی و معتقدات زردشتی است. مقاله‌های مذکور همه سودمند و خوبند اما درج آن‌ها در کتابی با عنوان دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی دور از انتظار است و خارج از موضوع کتاب به نظر می‌رسد.

دیگر این که فرموده‌اند در این دانشنامه اصطلاحات عرفانی و معانی و بیان و عروض و قافیه آمده است، این پرسش را به ذهن می‌آورد که آیا جای اصطلاحات ادبی و عرفانی در دانشنامه یا دایره‌المعارف است یا آن‌ها را در فرهنگ مصطلحات ادبی یا فرهنگ اصطلاحات عرفانی باید تعریف کرد و شناساند؟ نکتهٔ مهم در این جاست که مقالهٔ دایره‌المعارف چه ویژگی‌هایی باید داشته باشد؟ اگر هر اصطلاحی در دانشنامه یا دایره‌المعارف تعریف شود، پس فرق فرهنگ اصطلاحات با دانشنامه در چیست؟ پس از نزدیک به بیست سال تجربهٔ کار مداوم دانشنامه‌نگاری به عرض می‌رسانم که اصطلاحات و مفاهیم را به شرطی در دانشنامه یا دایره‌المعارف می‌توان مدخل قرار داد، که مقاله‌های آن‌ها با دیدگاه تاریخی سیر تحول و کاربرد آن اصطلاحات را در درازنای تاریخ بررسی کند و شرح دهد که در هر دورهٔ تاریخی از قدیم تا به امروز دانشمندان، آن مفاهیم و اصطلاحات را چگونه تعریف کرده‌اند. در غیر این صورت در مقاله اگر

تنها اصطلاحی تعریف شود و دربارهٔ آن صرفاً شرح و توشیح ارائه گردد، جای آن مقاله در دانشنامه نیست بلکه باید در کتابی به عنوان «فرهنگ اصطلاحات» درج شود. متأسفانه از همهٔ مقاله‌های مربوط به اصطلاحات عروض و بدیع و قافیه و یا اصطلاحات عرفانی که در دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی آمده است، هیچ یک مقالهٔ دانشنامه‌ای نیست و جای آن‌ها در کتاب‌هایی نظیر فرهنگ اصطلاحات عروض و قافیه، فرهنگ اصطلاحات بدیع و معانی و بیان و یا فرهنگ اصطلاحات ادبیات عرفانی است. به راستی فرهنگستان زبان و ادب فارسی چرا به جای تألیف یک دانشنامه با وجود چند دانشنامهٔ دیگر در کشور، به تألیف و تدوین فرهنگ‌های اختصاصی اصطلاحات گوناگون ادبی از جمله فرهنگ اصطلاحات عروضی، فرهنگ اصطلاحات بدیع و معانی و بیان، و یا فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی نپرداخته است؟ گذشته از این ما در این پنج مجلد که از دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی منتشر شده است، مقاله‌هایی را می‌بینیم که ربطی به زبان و ادب فارسی ندارند و خارج از موضوعاتی است که سرپرست محترم دانشنامه در مقدمهٔ خود بیان داشته‌اند. از آن جمله است: «آرژان»، شهری باستانی (ج ۱، ص ۳۴۴-۳۴۶)؛ «بخارا» استانی در جمهوری ازبکستان با مرکزی به همین نام (ج ۱، ص ۷۲۰-۷۲۲)؛ «خوارزم»، از مناطق باستانی آسیای مرکزی (ج ۳، ص ۸۱-۸۲) و «شوش» (ج ۴، ص ۲۹۹-۳۰۴). مقاله دربارهٔ این اعلام جغرافیایی در دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی چه مناسبتی دارد؟ و باز این پرسش پیش می‌آید که اگر قرار است شهرها و مناطقی که در آن‌ها زبان فارسی رواج داشته است، در این دانشنامه مقاله داشته باشند، پس چرا بلخ و قفقاز در این دانشنامه مدخل نیستند؟ راه دور نرویم، پس چرا خراسان مدخل نیست؟ همچنین مجموعه‌ای از مردان

تاریخی، دانشمندان، عارفان و کتاب‌هایی در دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی مدخل شده‌اند که کوچک‌ترین پیوندی با زبان و ادبیات فارسی ندارند، از جمله «ابراهیم خَواص» (ج ۱، ص ۸۸)، «ابن جوزی» (ج ۱، ص ۹۴-۹۵)، «ابن خلکان» (ج ۱، ص ۹۹)، «ابوسعید خَراز» (ج ۱، ص ۱۴۱-۱۴۳)، «ابوبالبل مکی» (ج ۱، ص ۱۴۵، ۱۴۶)، «بدیع‌الزمان همدانی» (ج ۱، ص ۶۶۵-۷۴۸)، «بابک خَرم‌دین» (ج ۱، ص ۶۸۸-۶۸۹)، حلیه‌الاولیاء کتاب ابونعیم اصفهانی که به عربی درباره‌ی عرفان و صوفیان است (ج ۲، ص ۷۳۷-۷۳۸) و اللّمع کتاب ابونصر سَراج که آن هم به عربی درباره‌ی عرفان و تصوّف است (ج ۵، ص ۶۳۲-۶۲۵).

«رازی»، با تمام آثارش که به عربی و درباره‌ی پزشکی است در این دانشنامه‌ی ادبی مقاله دارد، آن هم نه در حرف ر و ذیل رازی، بلکه در ذیل محمّدبن زکریای رازی (ج ۵، ص ۷۴۰-۷۵۰)؛ «گیرشمن»، باستان‌شناس فرانسوی (ج ۵، ص ۵۵۸-۵۵۹) هم در این دانشنامه مقاله شده است و این در حالی است که در دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی در حرف خ درباره‌ی استادان بزرگ زبان و ادب فارسی، مرحومان دکتر پرویز نائل خانلری و دکتر حسین خطیبی نوری، مقاله‌ای درج نشده است. چگونه می‌توان از مقام شامخ خانلری در تاریخ ادبیات فارسی چشم پوشید؟! شاید دانشنامه‌ی مذکور قرار است در مجلد ششم ذیل نائل خانلری، درباره‌ی او مقاله‌ای عرضه کند، در صورتی که خانلری به «خانلری» شهرت دارد. در این صورت چرا در حرف خ خانلری را به «نائل خانلری» ارجاع نداده‌اند؟! همچنان که «اشراق، شیخ» را به سهروردی ارجاع داده‌اند.

دکتر حسین خطیبی نوری و دکتر صادق گوهرین همراه دکتر معین، دکتر خانلری و دکتر صفا، جزو نخستین دانش‌آموختگان دوره‌ی دکترای زبان و ادبیات فارسی در این کشور بوده‌اند. دکتر خطیبی جانشین ملک‌الشعراى بهار در کرسی درس سبک‌شناسی ادبیات فارسی دانشگاه تهران و مؤلف کتاب مرجعی به نام فنّ نثر در ادب فارسی و دکتر صادق گوهرین صاحب تألیفات بسیار از جمله فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی و مصحح آثار عطار است. آیا اهمیت آنان مثلاً از «تأثیر تبریزی»، شاعر فارسی‌گوی و دولتمرد سده‌ی یازدهم (ج ۲، ص ۲۳۵)، و یا «چینودیل»، به اعتقاد زردشتیان، نام پُلی که روان مردگان در سفر به بهشت یا دوزخ از آن عبور می‌کند (ج ۲، ص ۶۲۱-۶۲۲)، و یا «گوهر قاجار»، نواده‌ی فتحعلی شاه که شاعر بوده است (ج ۵،

ص ۵۴۷) کمتر است که در دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی مدخل نشده‌اند؟! این را از آن رو عرض کردم که سرپرست دانشنامه در مقدمه‌ی خود یادآوری فرموده‌اند که: «این دانشنامه نخستین دانشنامه‌ی اختصاصی در معرفی اهِمّ اطلاعات مربوط به زبان و ادب فارسی در همه‌ی شاخه‌های آن است. بر لفظ اهِمّ از آن رو تکیه می‌کنیم که زبان و ادب فارسی از قدیم‌ترین و غنی‌ترین دست‌آوردهای دانش بشری است، و قدمت و غنای آن بیش از آن است که بتوان همه‌ی اطلاعات مربوط به آن را در مجموعه‌ای با این حجم محدود گرد آورد.» (ج ۱، ص هفده). در همان مقدمه فرموده‌اند که به ادبیات معاصر در این دانشنامه مخصوصاً توجه شده است. اما ده‌ها شاعر، مترجم، استاد و دانشمند نامدار ادب فارسی در عصر حاضر در این دانشنامه مدخل نشده‌اند. برای نمونه در حرف خ «حسین خدیوجم» و «عبدالرسول خَیامپور»، در حرف ر «احمدعلی رجایی بخارایی» و «مصطفی رحیمی»، در حرف ز «محمّد زُهری»، در حرف س «مهدی سهیلی»، در حرف ش «فخرالدین شادمان» مدخل نشده‌اند. شکفت‌انگیز این که شورای علمی دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی حتی مرحوم استاد سیّدمحمد محیط طباطبایی را که در کنار آنان و یا پیش‌تر از آنان عضو پیوسته فرهنگستان زبان و ادب فارسی بوده، مدخل نکرده است! یک نکته‌ی شایسته‌ی توجه هم این که در دانشنامه‌ی مذکور هیچ‌یک از شاعران و ادیبان برجسته‌ی دو کشور فارسی‌زبان هم‌فرهنگ ما، افغانستان و تاجیکستان، مدخل نیستند، اما گه‌گاه کسانی از هند و پاکستان مدخل شده‌اند از جمله در حرف ش محمّد شفیع لاهوری، ادیب و دانشمند پاکستانی.

به هر تقدیر، عیب بزرگ دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی در گزینش مدخل‌های آن است. بسیاری از مدخل‌هایی که هیچ‌مناسبت با زبان و ادب فارسی ندارند در آن راه یافته و مدخل‌هایی که بی‌گمان جای آن‌ها در چنین دانشنامه‌ای است، مدخل نشده‌اند.

ایرادی دیگر که بر این دانشنامه وارد است، درباره‌ی چگونگی و کیفیت مقاله‌های آن است. جای بسی تأسف است که هنوز در مجامع ادبی و مراکز دانشگاهی مافرق انواع مقاله، مثلاً فرق آن‌چه فرنگی‌ها article می‌گویند با آن‌چه essay می‌نامند یا آن‌چه note می‌گویند، دانسته و شناخته نیست. هم‌چنان که بسیاری از فضایی مافرق مقاله‌های راکه در مجله باید منتشر شود با آن‌چه برای درج در دانشنامه

یا دایره‌المعارف نوشته می‌شود، نمی‌دانند. همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، گذشته از شماری بسیار از مقاله‌های دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی که درباره‌ی اصطلاحات ادبی و عرفانی است و هیچ‌یک مقاله‌ی دانشنامه‌ای نیستند بلکه مناسب کتاب فرهنگ اصطلاحات ادبی یا عرفانی نگارش یافته‌اند، مقاله‌هایی بسیار ارزنده هم به قلم برخی از دانشمندان و استادان برجسته‌ی ادب فارسی در این دانشنامه منتشر شده که بسیار خواندنی و آموزنده‌اند از جمله مقاله‌های: ادبیات عرفانی؛ سپهری، سهراب؛ طنز سعدی و سیاست و اخلاق نزد سعدی در ذیل مدخل سعدی؛ کلیات شمس و آن‌چه درباره‌ی سیاست در کلیله و دمنه در ذیل مدخل کلیله و دمنه آمده است. اما این مقاله‌های عالی هم، هیچ‌کدام مقاله‌ی دایره‌المعارف یا دانشنامه‌ای نیستند و جای آن‌ها در نشریات ادبی یا کتاب‌هایی غیر از دانشنامه است. درست آن‌چه باعث ارزش این مقاله‌ها شده است، نکته نظرهای شخصی مؤلفان، نقادانی و تحلیل‌های سبک‌شناختی است، همان‌هم آن‌ها را از صورت دانشنامه‌ای خارج کرده است. درج این‌گونه مقاله‌ها برخلاف سخنان سرپرست دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی است که در مقدمه مرقوم فرموده‌اند: «... اقوال و روایات مهمّ مذکور در متن مقالات، مستند به اسناد مأخوذ از منابع موثق و معتبر است» (ص هفده). «اصل دیگر که دانشنامه، در تألیف مقالات، خود را موظف به رعایت آن می‌داند، اصل پرهیز از ترجیح نظری بر نظر دیگر در مسائل مختلف فیه است. در این‌گونه موارد، دانشنامه فقط به ذکر آراء مختلف اکتفا می‌کند و خود از هیچ‌یک از اطراف جانبداری نمی‌کند، بلکه با معرفی منابعی که در آن‌ها از این آراء سخن گفته شده است به مراجعه‌کننده امکان می‌دهد که خود به سراغ آن‌ها برود و سرانجام خود قضاوت کند.» (ج ۱، ص هجده).

بدیهی است که نیاز و اجباری نیست که همه‌ی محققان، نویسندگان، ادیبان و استادان ما فنّ دانشنامه‌نگاری یا به دیگر سخن دایره‌المعارف‌نویسی را بدانند. اما اگر اولیا و ویراستاران دانشنامه‌ی زبان و ادب فارسی می‌خواستند با نام و امضای محققان نامدار و دانشمندان نامی، بر ارزش علمی و معنوی این کتاب بیافزایند، مقاله‌هایی را که آن بزرگان نوشته‌اند می‌بایست از لحاظ محتوا و مضامین هم با جرح و تعدیل، حذف و اضافه و در یک سخن با ویرایش علمی به مقاله‌ی دانشنامه‌ای تبدیل می‌نمودند. این کاری

است که سال‌هاست بنده حقیر و همکارانم در دانشنامه جهان اسلام انجام می‌دهیم. مقاله دانشنامه تنها به ویرایش صوری نیاز ندارد بلکه از آن مهم‌تر به ویرایش علمی نیازمند است. بسیار اشتباه است اگر کسی پندارد که تنها مقاله دانشنامه‌ای مقاله‌ای است که عنوانی کوتاه دارد، به صورت دو ستون در هر صفحه با استنادهای درون متن و فهرست منابع در پایان مقاله در کتابی که عنوان‌های مقاله‌هایش سلسله‌وار به ترتیب الفبایی قرار گرفته‌اند، درج می‌شود. مهم‌تر آن است که ویراستار دانشنامه آن چنان از فضل و دانش برخوردار باشد که بداند مطالب و مضامین مقاله دانشنامه‌ای چه باید باشد تا مقاله‌هایی را که مؤلفان گوناگون برای دانشنامه می‌نویسند، از لحاظ مضامین و محتوا هم به مقاله دانشنامه‌ای تبدیل کند.

دانشنامه زبان و ادب فارسی که محصول عالی‌ترین نهاد فرهنگی و ادبی کشور است، متأسفانه از لحاظ ویرایش صوری و ویرایش زبانی هم خالی از عیب و ایراد نیست. شاید در تمام گیتی تنها دانشنامه‌ای باشد که این همه شعر فارسی، آن هم بدون ذکر صفحه منبعی که شعر از آن اخذ شده است، در میان مقاله‌های آن آمده است! مقاله‌های این دانشنامه زبانی یکدست ندارند، حتی سَره‌گویی در برخی از آن‌ها دیده می‌شود که شایسته یک دانشنامه نیست. برای نمونه به این جمله‌ها توجه فرمایید: «تواند بود که پیام یکسان در پیکره‌ای کمابیش

یکسان نیز آورده شده باشد. چندان پذیرفتنی نمی‌نماید که دو سخنور که در دو زمان و دو سرزمین جداگانه می‌توانسته‌اند زیست، ناآگاه از یکدیگر به همانندی در سخن رسیده باشند. اما در ادب پارسی از دو جهت این پدیده شگفت‌بخش می‌تواند داد: یکی پندارشناسی سخن پارسی است که...» (ج ۳، ص ۶۳۴). نیاز به توضیح نیست که این گونه نثر، نثر دانشنامه‌ای نیست.

دانشنامه زبان و ادب فارسی تنها دانشنامه‌ای است که اصرار دارد در میان نثر مقاله‌ها، بی‌دلیل منطقی عین نثر منابع و مأخذ مقاله‌ها را نقل مستقیم کند و این اصرار ویراستار یا سرپرست دانشنامه، نثر مقاله‌ها را ناهمگون کرده است. برای نمونه جمله‌هایی از برخی مقاله‌های این دانشنامه نقل می‌شود. از مقاله «زکریا»: هر چند برخی مرگ دردناک او را نشانه آن دانسته‌اند که «پناه‌واغیر حق بُرد»، پس «ازدهای غیر حق دمار از جان وی برآورد (می‌بُدی، ج ۶، ص ۲۰-۲۱). آشکار است که عین نثر کشف‌الاسرار می‌بُدی را در میان نثر مقاله دانشنامه‌ای گنجانده‌اند. از مقاله «رمزی کاشانی»: شاعر با این گفت‌وگو نام بسیاری «از گل‌هایی را که در آن زمان باغ‌ها را آن‌ها می‌آراسته‌اند به ما رسانیده است» (افشار، ص ۵۹). روشن است که جمله درون گیومه از مرحوم ایرج افشار است اما نقل مستقیم آن چه فایده‌ای دارد؟ از مقاله «زلالی خوانساری»:

... محمود و ایاز، بر وزن خسرو و شیرین نظامی در ۶۹۵ بیت، که «مفصل‌ترین و مهم‌ترین منظومه از مثنوی‌های زلالی خوانساری است» (صفا، همان جا). جمله اخیر عیناً از تاریخ ادبیات صفا نقل شده است. اما فایده این کار چیست؟ شگفت‌انگیز این که در مقاله «ساعدی» عین نثر مؤلف مقاله از کتابی که همان مؤلف تألیف کرده است عیناً درون گیومه نقل شده است. نویسنده مقاله و نویسنده کتابی که جمله‌هایش نقل مستقیم شده، یکی است، پس چرا این کار باید انجام می‌شد؟ (ج ۴، ص ۵۵۹).

نویسنده این سطور در آغاز کار دانشنامه زبان و ادب فارسی با آن همکاری می‌کرد و پنج مقاله را برای آن تألیف نمود اما چون پس از چاپ مقاله‌هایش از روش و ویرایش این دانشنامه آگاه شد، به همکاری خود با آن ادامه نداد. این را برای دفع دخل مقدر نوشتم تا کسی نگوید اگر دانشنامه زبان و ادب فارسی این همه ضعف و ایراد دارد، تو چرا پنج مقاله برای آن نوشته‌ای؟ همچنین در پایان باید یادآور شوم که مقاله‌های دانشنامه‌ای عالمانه و سودمند هم در دانشنامه زبان و ادب فارسی کم نیست؛ اما این همه گفته آمد تا اولیای دانشنامه زبان و ادب فارسی بپذیرند که این دانشنامه جدا به تصحیح و ویرایش و تدوینی دوباره نیازمند است تا شایسته نام و مقام فرهنگستان زبان و ادب فارسی گردد.

تهران، باغ صبا، شانزدهم مرداد ۱۳۹۴

برای اشتراک جهان‌کتاب می‌توانید به یکی از سه طریق زیر اقدام فرمایید:

- واریز مبلغ اشتراک به حساب جاری ۶۹۱۱۵۵۱۱۵۸ بانک ملت / شعبه زهره/کد شعبه: ۲-۶۳۶۰/ به نام مؤسسه جهان‌کتاب و ارسال اصل رسید بانکی به همراه برگ اشتراک تکمیل شده به نشانی تهران. صندوق پستی ۷۷۶۵-۱۵۸۷۵
- واریز مبلغ اشتراک به کارت‌بانک تجارت/ شماره ۱۶۴۷-۱۰۱۸-۵۳۱۰-۶۲۷۳ به نام مجید رهبانی و اعلام به مسئول اشتراک
- مراجعه به سایت مگ‌ایران/ بخش اشتراک نشریات: www.magiran.com

بهای اشتراک یک‌ساله:

در داخل کشور:

- برای مؤسسات و کتابخانه‌ها: ۹۰ هزار تومان
- برای اشخاص: ۸۰ هزار تومان

در خارج کشور:

- خاورمیانه و کشورهای همجوار: ۲۰۰ هزار تومان
- اروپا: ۲۰۰ هزار تومان
- آمریکا، کانادا، استرالیا و خاور دور: ۲۵۰ هزار تومان

مشخصات مشترک:

نام:

نام خانوادگی:

نشانی:

کدپستی:

شماره اشتراک:

تاریخ شروع اشتراک:

تلفن:

جهان‌کتاب